

על אגוז וקליפתו

ברשימה זאת נעמוד על שתי מלים תמימות שבפשרתנו "שְׁמֹר וְשָׁמְעָתָּ" (דברים יב, כח): "שְׁמֹר וְשָׁמְעָתָּ אֵת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מְצַוְךָ". בעל 'אור החיים', ר' חיים ׳ עטר, החכם הצפון אפריקאי הגדול, מצא משמעות מיוחדת בשתי מלים אלו. אך כדי להבין את פירושו זה נצטרך לחזור אחורה בזמן ולעיין בדילמה שעמדה בפני החכמים.

בימים ההם

דילמה זו באה לידי ביטוי דרמטי בתולדותיו של אלישע בן אבויה, שלפי חז"ל (חגיגה טו ע"א) היה אחד מארבעת החכמים, רבי עקיבא, בן עזאי, בן זומא ואלישע, שנכנסו לפרדס המיסטיקה המסוכן (אינני יכול אלא להיזכר בארבעת הבנים של הגדת פסח: החכם, התם, מי שאינו יודע לשאול והרשע). שלא כרבי עקיבא שנכנס בשלום ויצא בשלום, אלישע בן אבויה לפי חז"ל "קיפץ בנטיעות", כפר, חטא והחטיא. מהספרות הענפה שנכתבה על פרשת חיינו, רוצה אני להמליץ לא על מחקרים מדעיים אלא דווקא על הנובלה הנפלאה של מילטון שטיינברג, 'כעלה נידף'.

אלישע בן אבויה פרש מדרכם של חז"ל, ומאז הוא נודע בכינויו 'אחר', כינוי שקשור בהשקפה שהוא פיתח. החכמים פרשו ממנו, מלבד יוצא מן הכלל אחד, רבי מאיר. הוא המשיך להתרועע עם 'אחר', ולשמוע את התורה שהיה מוסר לו מחכמי הדור שלפני מרד בר-כוכבא, ובייחוד מר' עקיבא רבו. אגדה מרגשת מתארת לנו את אחד המפגשים שביניהם: "מעשה ב'אחר' שהיה רוכב על הסוס בשבת. והיה רבי מאיר מהלך אחריהו ללמוד תורה מפיו. אמר לו [אלישע]: מאיר חזור לאחריך... עד כאן תחום שבת". אלישע הכופר הזהיר את רבי מאיר מלעבור על איסורי שבת. אלישע מאיץ בר' מאיר לחזור. כך גם עושה ר' מאיר: "אף אתה חזור בד! אמר לו: ולא כבר אמרתי לך, כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: שובו בנים שובבים חוץ מאחר!" דלתות התשובה נראו לו נעולות. 'אחר' נשאר מחוץ לתחום.

גישת ר' מאיר הכעיסה חכמים רבים. רבי יוחנן ביטא את דעתם תוך התייחסות לפסוק במלאכי (ב, ז): "וְתוֹרָה יִבְקְשׁוּ מִפִּיהוּ כִּי מְלֹאךָ ה' צָ-בָאוֹת הוּא". האדם לא מסוגל להיות מלאך, ואף על פי כן, אישיותו מהווה מדד לתורתו. אם מעשיו פגומים, אסור ללמוד ממנו. חכמים אחרים הגנו על רבי מאיר ועל המטים אוזן אף לאנשים "מפוקפקים". ריש לקיש הסתמך על הפסוק במשלי (כב, יז) "הֵט אֲזַנְךָ וְשָׁמַע... וְלִבְךָ תִּשְׁתִּי לְדַעְתִּי" ומוסיף "דעתם לא נאמר אלא לדעתי", דעתו של הקב"ה, כלומר האמת שעלולה להתגלגל אף אל המושחתים. רבי חנינא אמר (תהלים מה, יא): "הֵטִי אֲזַנְךָ - וְשָׁחֲחִי עִמָּךְ וּבֵית אָבִיךָ". עלינו לחפש את אמת ולשכוח את 'בית אביה', "ייחוסה" המפוקפק. חכמים אחרים השתמשו במטפורות שהפכו

קלאסיות. רבה בר שילא אמר: "רבי מאיר רימון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק". רב דימי אמר זאת בנוסח תוך שינוי קטן אך משמעותי ביותר: "תמר אכל וזרק את גרעינו". רבא דבב בדימוי הקליפה (שיר השירים ו, יא): "אַל גַּנְתְּ אֶגְוֹז וְרַדְתִּי... מה אגוז זה אף על פי שמלוכלך בטיט ובצואה אין מה שבתוכו נמאס אף תלמיד חכם אף על פי שסרח אין תורתו נמאסת". חז"ל נעו בין שתי העמדות, ויש כאלו, שניסחו סינתזה. הלמידה "מכל אדם" מחייבת בגרות המאפשרת ללמוד תוך ביקורת. זהו סודו של הביטוי "שְׁמַר וְשִׁמְעֵת". היזהר ממי אתה לומד ומה אתה לומד.

בזמן הזה

חזרנו לעבר הרחוק? הדילמה חזרה להיות אקטואלית בצורה דרמטית בכל הנוגע לדמותו ולמשנתו של אחד מגדולי הפילוסופים במאה העשרים: מרטין היידגר. על עברו הנאצי נכתב רבות בזמן האחרון, בעקבות גילויים חדשים. ממרום מעמדו ויוקרתו שיתף היידגר פעולה עם הנאצים, שמינו אותו לרקטור של אוניברסיטת פריבורג החשובה. הוא גרש את המרצים היהודים ממשורותיהם, וגם דחה את תלמידיו היהודיים, כחלק של המאבק נגד ה-Verjudung, "ייחוד" התרבות הגרמנית. הפילוסוף הנודע קארל יספרס סיפר, שהוא שאל פעם את היידגר האם אמנם חושב הוא שברנש זה (היטלר ימ"ש) ראוי להנהיג את גרמניה. היידגר ענה לו: "הסתכל על הידיים היפות שלי".

להיידגר היו תלמידים יהודיים רבים. כיצד הם הגיבו? מביניהם אזכיר כאן רק ארבעה (שוב, כארבעת הבנים שבהגדת פסח. אתם מוזמנים למינים). ארבעה אלה עתידים היו להימנות בין גדולי הוגי זמננו: הנס יונס (1903-1993) מבשר התנועה התמימה הדורשת אחריות לסביבה ולטבע, הרברט מרקוזה (1898-1979), האבא של השמאל החדש, חנה ארנדט (1906-1975), אחת הדמויות המרכזיות בהגות הפוליטית של המאה, ועמנואל לוינס (-1906) (1995).

הנס יונס שהיה בעל רקע יהודי מנעוריו, ברח מגרמניה ועלה ארצה ב-1935 ונדר נדר שלא יחזור לגרמניה אלא כחייל הבא למגר את הנאצים. הוא אכן חזר כחייל בבריגדה היהודית, אך בחל באפשרות לשוב ולפגוש את היידגר. יונס נלחם במלחמת העצמאות, ולאחריה עד מותו, התגורר בצפון אמריקה. מרקוזה לא ידע לא לשאול. באחד ממכתביו הוא אכן שאל את היידגר מדוע אינו מגיב על השואה שחוללו בני עמו. היידגר התעלם מכך. בכל חייו הוא העיר על השואה רק הערה צדדית מגוחכת ומרגיזה. חנה ארנדט הייתה פילגשו של היידגר בימי לימודיה, עד שזה הגלה אותה לאוניברסיטה של יספרס בעיר אחרת. היא חיפשה את היידגר אחרי המלחמה, הגנה עליו, דברה בזכותו, דאגה לפרסום ספריו בארה"ב ולחוזים שעזרו לו רבות בשנים הראשונות שלאחרי המלחמה, שנות הדה-נאציפיקציה כשנשללה ממנו הרשות ללמד. את כעסה שמרה ארנדט דווקא עבור יהודים: ההנהגה היהודית בימי השואה ושופטי אייכמן. היידגר לא היה עבורה פיהרר הפילוסופי. לעומת זאת, ליאו בק, אסיר טרזיאנשטט, היה בלשונה "הפיהרר של היהודים". עמנואל לוינס שהיה הראשון שהכניס את היידגר לצרפת

לפני המלחמה. הוא עבר אותה כחייל צרפתי שבו. בעקבות הזוועות נדר שרגליו לא ידרכו שוב בגרמניה, וכך עשה.

האם תורת האגוז של רבא נכונה במקרה של היידגר? האם רק הקליפה מלוכלכת, האדם חטא, או הגרעין רקוב, גם משנתו הפילוסופית מושחתת? הלוא אין מדובר במתמטיקה, אגוז קשה המוגן בקליפתו הבלתי חדירה ללכלוך של נושאים. ייתכן, וקסמו של היידגר המורה סינוור את עיני תלמידיו שלא הרגישו בזרעי הרוע שבהגותו, שנבטו בעידן הנאצי. לדעתי, הראה לוינס, שזרעי הרוע לא היו מצויים רק בתורה הפוליטית, אלא בשורשיה הראשוניים של הפילוסופיה של היידגר. לוינס חשף אותם ומול הגזענות הפילוסופית של היידגר פיתח מוסר שבמרכזו האחריות ל'אחר'. מאבק תרבותי זה טרם הסתיים.

חז"ל לימדו אותנו שעלינו להיזהר במי שאנו מקבלים כמורה, ואף במי שאנו מקבלים כתלמיד. ללמוד תוך ביקורת, אף את אותה פילוסופיה הנראית למראית עין מושכת ומקסימה. זאת הייתה עמדתם של אותם חכמים בימי הביניים, שהתנגדו להיגררות בלתי מבוקרת אחרי הפילוסופיה. כך כתב, ברוח הסינתזה של החכמים, אבא מרי בן משה הירחי (יספר הירחי, יד): "מענה אין ללמוד מספריהם, ולא לשמוע חכמה מפייהם... אך לחכמים הגדולים אין עזרה ננעלת, מפני שהם מוציאים קמח וקולטין את הסולת, ויש להם שכל נקי ונפה יפה וחריפה, ויודעים לנפות המאמרים בייג נפה, ועליהם אמר שלמה הַט אֶזְנֶךָ וּשְׁמַע... וְלִבְךָ תְּשִׁית לְדַעְתִּי... רבי מאיר רימון מצא תוכו אכל קליפתו זרק, אבל שאר בני אדם שאינם שלמים... ואינם יודעים להיזהר, יברחו מן האוכל! שמא יחנקו בקליפה... אמנם כן, רבים נחנקו בקליפה של אגוז שהיה שלם. אך רבים אחרים אכלו אגוז שהיה רקוב בתוכו.